

الگوی تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجاده و رساله حقوق و احادیث امام سجاد (ع) و مبانی فلسفی آن

۱. ابوالفضل علاءالدینی: گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. فهیمه انصاریان*: گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. محسن ایمانی نائینی: گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Fah.Ansariyan@iauctb.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با هدف استخراج و تبیین الگوی جامع تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجاده، رساله حقوق و احادیث امام سجاد (ع) و شناسایی مبانی فلسفی، اهداف، اصول و روش‌های تربیتی نهفته در این منظومه فکری انجام شد. این پژوهش با رویکرد کیفی و روش توصیفی — تحلیلی انجام شد. جامعه پژوهش شامل متن کامل ۵۴ دعای صحیفه سجاده، رساله حقوق و سایر احادیث منقول از امام سجاد (ع) بود. نمونه‌گیری به صورت هدفمند و بر اساس انتخاب فرازهای دارای محتوای تربیتی - اخلاقی انجام گرفت. داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از منابع دست‌اول و معتبر گردآوری و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی تحلیل شدند. اعتبار یافته‌ها نیز با اتکا به معیارهای کیفی کوبا و لینکلن، منابع اصیل و بررسی صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و تربیت اسلامی ارزیابی شد. تحلیل داده‌ها نشان داد که الگوی تربیت اخلاقی امام سجاد (ع) بر چهار محور خدامحوری، کرامت نفس و عزت‌مندی روح، نظام‌مندی وظایف و تکالیف، و رفتارهای عملی و اجتماعی استوار است. مبانی فلسفی الگو نیز در چهار ساحت هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی سازمان یافت. اهداف تربیتی در سه سطح قرب الهی، کرامت و تهذیب فردی، و شکل‌گیری جامعه حق‌جو و همدل تبیین شدند. همچنین خدامحوری، توازن، تلازم حق و تکلیف و تدریج و استمرار فضایل به عنوان اصول محوری و دعا و نیایش، مراقبه و محاسبه، تکریم شخصیت و الگودهی عملی به عنوان مهم‌ترین سازوکارهای تربیتی شناسایی شدند. الگوی استخراج‌شده، تربیت اخلاقی را نظامی یکپارچه می‌داند که در آن معرفت، معنویت، حقوق و رفتار اجتماعی به صورت متقابل عمل می‌کنند و انسان را از طریق خودشناسی، تهذیب نفس، التزام به حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی و عمل اخلاقی به سوی کمال و قرب الهی هدایت می‌کنند. این الگو می‌تواند چارچوبی مفهومی برای طراحی برنامه‌های تربیت اخلاقی در نظام‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی فراهم سازد.

کلیدواژه‌گان: امام سجاد (ع)، تربیت اخلاقی، صحیفه سجاده، رساله حقوق، مبانی فلسفی، الگوی تربیتی.

شیوه استناددهی: علاءالدینی، ابوالفضل، انصاریان، فهیمه، و ایمانی نائینی، محسن. (۱۴۰۵). الگوی تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجاده و رساله حقوق و احادیث امام سجاد (ع) و مبانی فلسفی آن. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۴(۳)، ۱۹-۱.

تاریخ ارسال: ۸ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۷ مرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴ مرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Model of Moral Education Based on Al-Sahifa al-Sajjadiyya, the Treatise on Rights, and the Hadiths of Imam Sajjad (A.S.) and Its Philosophical Foundations

1. Abolfazl Alaeddini: Department of Education and Counseling, CT.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Fahimeh Ansarian*: Department of Education and Counseling, CT.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Mohsen Imani Naeeni: Department of Educational Sciences, TMU, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: Fah.Ansariyan@iauctb.ac.ir

Abstract

This study aimed to extract and explain a comprehensive model of moral education based on Al-Sahifa al-Sajjadiyya, the Treatise on Rights, and the hadiths of Imam Sajjad (A.S.), and to identify its underlying philosophical foundations, objectives, principles, and educational methods. This qualitative study employed a descriptive-analytical approach. The research corpus consisted of the complete text of the 54 supplications of Al-Sahifa al-Sajjadiyya, the Treatise on Rights, and other hadiths attributed to Imam Sajjad (A.S.). Purposive sampling was used to select passages containing moral and educational concepts. Data were collected through library research and systematic note-taking from authoritative primary sources and were analyzed in MAXQDA through open, axial, and selective coding. The trustworthiness of the findings was assessed using Lincoln and Guba's qualitative criteria, reliance on authentic primary sources, contextual analysis, and consultation with experts in Qur'anic and Hadith sciences and Islamic education. The analysis revealed that Imam Sajjad's model of moral education is structured around four interconnected dimensions: God-centeredness, self-dignity and spiritual honor, systematic organization of duties and obligations, and practical-social moral conduct. Its philosophical foundations were organized into four domains: ontology, anthropology, epistemology, and axiology. Educational objectives were identified at three levels: attaining divine proximity, cultivating individual dignity and inner purification, and establishing a justice-oriented and empathetic society. God-centeredness, balance, reciprocity between rights and duties, and gradual and continuous cultivation of virtues emerged as the principal educational principles. Supplication and prayer, self-monitoring and self-evaluation, respect for human dignity, and practical role modeling were identified as the major educational mechanisms. The proposed model conceptualizes moral education as an integrated system in which knowledge, spirituality, rights, responsibilities, and social conduct operate interactively. Through self-knowledge, purification of the soul, observance of reciprocal rights, and morally grounded action, the model directs individuals toward human perfection and divine proximity. It can therefore provide a conceptual framework for designing moral education programs in educational, cultural, and social settings.

Keywords: *Imam Sajjad (A.S.), Moral Education, Al-Sahifa al-Sajjadiyya, Treatise on Rights, Philosophical Foundations, Educational Model.*

How to cite: Alaeddini, A., Ansarian, F., & Imani Naeeni, M. (2026). A Model of Moral Education Based on Al-Sahifa al-Sajjadiyya, the Treatise on Rights, and the Hadiths of Imam Sajjad (A.S.) and Its Philosophical Foundations. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-19.

Submit Date: 28 April 2026

Revise Date: 29 July 2026

Accept Date: 05 August 2026

Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Moral education has long constituted a central concern of religious, philosophical, and educational systems because it addresses not only the regulation of outward conduct but also the cultivation of the human personality, the refinement of inner dispositions, and the orientation of individual and social life toward meaningful ends. Within the Islamic intellectual tradition, moral education is closely connected with human perfection, spiritual purification, responsibility, dignity, and proximity to God, and therefore cannot be reduced to the transmission of behavioral prescriptions or isolated ethical rules. Rather, it is understood as a comprehensive formative process through which cognition, emotion, spirituality, volition, and action are gradually integrated into a coherent moral identity (1, 19). Among the sources of Islamic moral education, the teachings of Imam Sajjad (A.S.) occupy a distinctive position because they combine inward spirituality with practical moral responsibility. *Al-Sahifa al-Sajjadiyya* presents a rich body of supplications through which theological, anthropological, ethical, and educational meanings are communicated, whereas the *Treatise on Rights* provides a more explicit and systematic account of human duties toward God, the self, other individuals, social groups, and even bodily faculties (3, 41). These two works, together with other hadiths attributed to Imam Sajjad (A.S.), thus provide complementary foundations for reconstructing a model of moral education in which spirituality, rights, responsibilities, self-discipline, social conduct, and human dignity are mutually interconnected. Previous studies have addressed selected dimensions of this heritage, including social ethics in *Al-Sahifa al-Sajjadiyya*, family rights, emotional education, psychological well-being, prayer, and moral educational methods, but the need remains for an integrated model that simultaneously explains the philosophical foundations, objectives, principles, methods, and practical dimensions of moral education (50, 58-61). Accordingly, the present study aimed to extract, organize, and explain a comprehensive model of moral education based on *Al-Sahifa al-Sajjadiyya*, the *Treatise on Rights*, and the hadiths of Imam Sajjad (A.S.), with particular emphasis on identifying its ontological, anthropological, epistemological, and axiological foundations.

The theoretical framework of the study was grounded in the idea that moral education requires a philosophical foundation because educational goals, principles, and methods are shaped by assumptions concerning reality, the human being, knowledge, and value. Ethics, in its general sense, examines good and bad traits and actions, the standards through which they are evaluated, and the ways in which virtues may be acquired and vices avoided (7, 9). In Islamic thought, however, moral education goes beyond abstract reflection on right action and is directed toward the transformation of the self, the development of virtues, the control of destructive tendencies, and the achievement of a balanced relationship between the individual, society, and God. This orientation is evident in traditions emphasizing purification of the soul, the development of practical reason, and the gradual formation of stable virtuous dispositions (20, 22). The teachings of Imam Sajjad (A.S.) can be interpreted within this framework as a coherent system in which moral knowledge must become inwardly appropriated and behaviorally expressed. God-centeredness provides the ultimate orientation of the system, while human dignity gives moral formation an anthropological basis; rights and duties structure relationships, and prayer, remembrance, self-monitoring, and practical modeling provide formative mechanisms. The philosophical background is also consistent with Islamic views according to which the ultimate end of moral education is divine proximity and human perfection, rather than merely external conformity to social expectations (23, 33). Previous scholarship similarly indicates that moral education in Islamic philosophy is closely tied to ontology, anthropology, and the relationship between theoretical and practical wisdom (56, 62). The relevance of this philosophical integration becomes particularly clear in Imam Sajjad's educational approach, where knowledge of God, self-awareness, recognition of reciprocal rights, and moral practice form interdependent dimensions of one developmental process. Therefore, the study treated moral education not as

a collection of fragmented exhortations, but as a structured educational system with identifiable foundations, objectives, principles, methods, and behavioral outcomes.

The study employed a qualitative descriptive-analytical design based on systematic textual analysis. The research corpus consisted of the complete text of the fifty-four supplications of *Al-Sahifa al-Sajjadiyya*, the Treatise on Rights, and other hadiths attributed to Imam Sajjad (A.S.). Purposive sampling was applied to identify passages containing explicit or implicit educational and moral content related to individual, devotional, interpersonal, and social dimensions of human life. Data were collected through library research and systematic note-taking from primary religious sources as well as relevant philosophical, exegetical, ethical, and educational works. The analytical process was conducted using MAXQDA and proceeded through three stages of open, axial, and selective coding. During open coding, primary concepts related to moral education were extracted from the texts; during axial coding, semantically related concepts were grouped into broader categories; and during selective coding, core categories were integrated into a comprehensive model. This procedure ultimately distinguished two overarching dimensions, namely the individual-devotional dimension and the social-relational dimension, while also identifying philosophical foundations, educational objectives, governing principles, formative methods, and behavioral manifestations. The credibility and trustworthiness of the findings were evaluated through qualitative criteria including prolonged engagement with the texts, reliance on authentic primary sources, contextual interpretation rather than superficial word counting, expert review by specialists in Qur'anic and Hadith sciences and Islamic education, and attention to the reproducibility and transferability of the analytical procedure. Such an approach was consistent with previous studies that have used systematic analysis to reconstruct educational implications from Islamic texts and the teachings of Imam Sajjad (A.S.) (44, 63). The study also benefited conceptually from prior investigations into the educational system of *Al-Sahifa al-Sajjadiyya*, the Treatise on Rights, and the moral conduct of Imam Sajjad (A.S.), particularly studies emphasizing prayer, social responsibility, dignity, family relationships, and practical modeling (2, 42, 57). Nevertheless, the present analysis sought to integrate these dispersed dimensions into a unified model rather than examining them separately.

The findings identified four principal dimensions of moral education in the teachings of Imam Sajjad (A.S.). The first was God-centeredness, expressed primarily through prayer and supplication, repentance, self-reform, acknowledgment of moral weakness, and continuous orientation toward God. In this dimension, prayer functions not merely as ritual performance but as a means of self-awareness, recognition of dependence on the source of existence, and cultivation of moral responsibility (27, 61). The second dimension was self-dignity and spiritual honor, including healthy self-regard, avoidance of heedlessness and sin, balance between fear and hope, purification of the self, remembrance, and continuous self-monitoring. Human dignity is not treated as self-exaltation but as a moral capacity rooted in recognition of one's spiritual status and responsibilities. The balance between fear and hope prevents both moral despair and complacency, while remembrance and vigilance serve as mechanisms for maintaining ethical awareness (29, 31). The third dimension was the systematic organization of duties and obligations. The Treatise on Rights presents morality as a meaningful network of reciprocal rights, encompassing duties toward bodily faculties, parents, children, spouses, teachers, students, neighbors, rulers, companions, and other members of society (47, 48). This organization demonstrates that moral education is inseparable from the principle of reciprocity between rights and duties. The fourth dimension concerned practical and social conduct, including forgiveness, tolerance, solidarity with people in need, good character, fairness, social justice, and faithfulness to commitments. In this respect, the moral model moves beyond individual piety and requires socially visible conduct that protects dignity, rights, and justice. The practical life of Imam Sajjad (A.S.), especially his conduct of forgiveness, humility, and compassion, further reinforces the pedagogical role of lived example (52, 57).

The analysis further showed that these four practical dimensions are grounded in four philosophical domains. The ontological foundation is centered on divine unity, innate orientation toward God, and the understanding of existence as a manifestation of divine names and attributes (29). The anthropological foundation conceptualizes the human being through three major relationships: the relationship with God, reflected in worship, piety, trust, and contentment; the relationship with others, reflected in respect for rights, faithfulness, humility, altruism, and good conduct; and the relationship with the self, reflected in innate spiritual disposition, purification, healthy self-regard, patience, moderation, and care for bodily and spiritual well-being. The epistemological foundation combines reason, spirituality, inward knowledge, self-observation, and experiential or intuitive awareness, indicating that moral development requires both understanding and internal transformation (22, 24). The axiological foundation identifies divine proximity as the ultimate end of moral action and treats moral values as inward, developmental, and identity-forming rather than merely externally imposed requirements (23). On this basis, the objectives of moral education were organized at three levels: the ultimate objective of happiness and perfection through proximity to God; the individual intermediate objectives of self-dignity, spiritual honor, purification, and realization of human potential; and the social intermediate objectives of forming a justice-oriented, compassionate, cooperative, and morally responsible community. The principal educational principles were identified as God-centeredness, balance, reciprocity of rights and duties, and gradual and continuous development of virtues. The principal educational methods included prayer and supplication, self-monitoring and self-evaluation, respect for personality and human dignity, and practical role modeling. These findings converge with earlier research emphasizing the multidimensional character of moral education in Al-Sahifa al-Sajjadiyya and the Treatise on Rights, while extending previous work by integrating philosophical foundations, objectives, principles, methods, and social behaviors within a single conceptual structure (53, 55, 56, 58).

In conclusion, the model derived from Al-Sahifa al-Sajjadiyya, the Treatise on Rights, and the hadiths of Imam Sajjad (A.S.) presents moral education as an integrated, gradual, and multidimensional process in which knowledge, spirituality, self-discipline, rights, responsibilities, and social action continuously reinforce one another. Moral development begins with an orientation toward God, but it does not remain confined to devotional life; rather, it extends to self-knowledge, purification of character, preservation of dignity, fulfillment of reciprocal duties, ethical interaction with others, and responsible participation in social life. The model therefore avoids separating inward spirituality from outward morality and instead presents them as mutually dependent dimensions of the same educational process. Its philosophical foundations explain why moral action is meaningful, its objectives determine the direction of human development, its principles regulate the process of formation, and its methods translate moral ideals into practical educational strategies. The ultimate result is the formation of a person whose rational understanding, spiritual purification, and practical conduct are harmonized and directed toward human perfection and divine proximity. At the applied level, this model can provide a conceptual framework for curriculum development, moral education programs, teacher training, family education, organizational ethics, counseling, and cultural initiatives. Its emphasis on dignity, gradual formation, self-monitoring, reciprocal rights and duties, and practical exemplification may also contribute to contemporary educational approaches seeking to connect ethical knowledge with lived conduct. Thus, the educational heritage of Imam Sajjad (A.S.) can be understood not merely as a historical collection of religious teachings, but as a coherent moral-educational system capable of informing contemporary efforts to cultivate morally responsible, spiritually grounded, socially just, and ethically self-aware individuals.

مقدمه

تربیت اخلاقی، به مثابه فرایندی هدفمند برای شکوفایی فضایل انسانی، همواره یکی از دغدغه‌های اساسی نظام‌های فکری و دینی بوده است (1). این مفهوم در اسلام نه تنها به عنوان یک توصیه اخلاقی، بلکه به مثابه زیربنای سعادت فردی و اجتماعی و زمینه‌ساز قرب الهی مطرح است. در این میان، آموزه‌های اهل بیت (ع)، به ویژه رویکرد تربیتی حضرت امام سجّاد (ع)، به دلیل تأکید بر ابعاد درونی، شناختی و عملی انسان، از جایگاهی ممتاز برخوردار است. صحیفه سجّادیه، که پس از قرآن کریم کهن‌ترین متن مدون شیعی به شمار می‌رود، در مقابل رساله حقوق با رویکردی عینی‌تر، شبکه‌ای از مسئولیت‌های اخلاقی انسان را در قبال خدا، خود، هموعان و حتی اعضای پیکر خویش ترسیم می‌کند (2، 3). جامعه امروز ما به واسطه ورود به دوره‌های جدید فناوری، از نظر معرفتی و تربیتی دچار چالش‌های بسیاری شده است و از این رو فرض است که تا جای ممکن نسبت به شناخت و تبیین این چالش‌ها و بیان استدلال‌ها و دیدگاه‌های تربیتی و اخلاقی اهل بیت (ع) تلاش شود. به لحاظ تاریخی و بر مبنای اسناد موجود، امام علی (ع) در اسلام به عنوان نخستین امام معصوم است که در باب مسائل اخلاقی، اثری مکتوب دارند (4). امام خمینی (ره) می‌فرماید: «اخلاق همانا تعادل قوای آدمی و رسیدن به عدالت و اعتدال است» (5). می‌توان گفت اخلاق تنها علم چگونه زیستن نیست، بلکه علم چگونه بودن هم هست (6). البته اخلاق نیز مانند علوم دیگر دارای موضوع و مسائلی است که آن را از دیگر دانش‌های بشری متمایز و جدا می‌سازد و موضوع آن، نفس انسانی می‌باشد، از آن نظر که شایستگی آراستگی با ملکات خوب و بد را داراست (7). سیره‌های تربیتی اسلامی و آموزه‌های اخلاقی که در آیات و روایات مورد تأکید قرار گرفته است، شامل نکات ارزشمندی در تربیت اخلاقی و نفسانی انسان است که با مطالعه آن‌ها می‌توان به اموری متعالی دست یافت و الگوی رفتاری بسیار مناسبی را به دست آورد (8). در مجموع، تربیت اخلاقی از منظر امام سجّاد (ع) فرایندی جامع، هدفمند و چندبُعدی است که با پیوند دادن معرفت (حکمت نظری) و عمل (حکمت عملی)، انسان را به سوی فضیلت، تعادل و در نهایت، قرب الهی هدایت می‌کند. بازشناسی این الگو می‌تواند پاسخ‌گوی بسیاری از مسائل بنیادین در حوزه تعلیم و تربیت اخلاقی معاصر باشد. سؤال اصلی مقاله حاضر این است که: الگوی تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجّادیه و رساله حقوق و احادیث امام سجّاد (ع) و مبانی فلسفی آن چگونه است؟

مبانی نظری

تعریف اخلاق: از نظر فلاسفه غربی، «اخلاق عبارت است از تلاش برای برقرار کردن رفتار خود تحت هدایت عقل؛ یعنی کاری را انجام دهیم که مناسب‌ترین دلایل را برای انجام آن داشته باشیم» (9). ابن مسکویه در کتاب تهذیب‌الاخلاق و تطهیرالاعراق، دست یافتن به اخلاق و کردار نیکو را هدف غایی کمال انسان می‌داند و بیان می‌کند که بدین منظور باید به معرفت نفس دست یافت؛ یعنی کمال و غایت و قوا و ملکات نفس را شناخت (10). علم اخلاق در ساده‌ترین تعریفش، دانشی است که از صفات و رفتارهای نیک و بد و چگونگی اکتساب و اجتناب از آن‌ها بحث می‌کند (7). مباحث مطرح شده در مقاله با توجه به مسائلی که در علم اخلاق به عنوان امر اخلاقی مطرح شده، تدوین شده است.

فلسفه اخلاق: فلسفه اخلاق علمی است که از صفات نیک و بد و خاستگاه‌های آن‌ها در افعال و رفتار آدمی، و به تعبیری فلسفی، به مبانی تصویری و تصدیقی علم اخلاق می‌پردازد. بنابراین، «فلسفه اخلاق دانشی است که در آن از صفات نیک و بد و چگونگی اکتساب و اجتناب از آن‌ها، حسن و قبح، مسئولیت، ارزش و نظایر این‌ها صحبت می‌شود» (11). فلسفه اخلاق، روشی است که در آن تلاش می‌شود تا بنیادها و سؤالات و نظریه‌های اساسی علم اخلاق مورد بررسی قرار گیرد. در نتیجه، بر پایه فلسفه اخلاق، شخص همیشه باید وظیفه‌اش را به مثابه امری محول شده به او انجام دهد. در میان فیلسوفان نیز، کانت رویکردی رادیکال به فلسفه اخلاق دارد. او معتقد است که فرد همواره باید «وظیفه‌اش را صرفاً به این دلیل که وظیفه

وی محسوب می‌شود به انجام برساند و نه هرگز به دلیلی دیگر» (12). مباحث مطرح شده در این مقاله به گونه‌ای تنظیم شده است که به اخلاق و مبانی فلسفی تربیت اخلاقی می‌پردازد، لذا از مباحث فلسفه اخلاق نیز بهره جسته است.

تربیت اخلاقی: فیلسوفان مسلمان به پیروی از آیات و روایات، تربیت را شکوفایی قوای ذهنی و جسمی انسان می‌دانند و عرفایی چون ابوسعید ابی‌الخیر، حلاج و ابن‌عربی بهترین روش را توجه به گوهر خویش یا دل آدمی می‌شمارند (13). فارابی که در نظریه خود متأثر از ارسطوست، تعلیم و تربیت را «هدایت فرد به وسیله فیلسوف و حکیم برای عضویت در مدینه فاضله به منظور دستیابی به سعادت و کمال اول در این دنیا و کمال نهایی در آخرت» می‌داند (14). ابن‌سینا با تدوین «تدابیر المنازل»، تعلیم و تربیت را موضوعی مستقل دانست و آن را «برنامه‌ریزی و فعالیت محاسبه شده در جهت رشد کودک، سلامت خانواده و تدبیر شئون اجتماعی برای وصول انسان به کمال دنیوی و سعادت جاویدان الهی» تعریف کرد (15) و همچنین تربیت را ابزاری برای مشارکت اقتصادی فرد دانست (15). غزالی تعلیم و تربیت را چنین تعریف کرده است: «نوعی تدبیر نفس و باطن از طریق اعتدال بخشی تدریجی به قوا و تمایلات به وسیله معرفت، ریاضت و استمرار، برای نیل به انس و قرب الهی» (16). در دوران معاصر، مطهری تربیت را پرورش استعدادهای درونی و به فعلیت رساندن آن‌ها دانسته و استعدادهایی چون عقل، اخلاق، دین، زیبایی و خلاقیت را برشمرده است (17). در نگاهی دیگر، تربیت چنین تعریف شده است: «رفع موانع و ایجاد مقتضیات برای آنکه استعدادهای انسان در جهت کمال مطلق شکوفا شود» (18). در تربیت اخلاقی از منظر اسلام، مهم‌ترین اهداف شامل «پرستش خدا، تقوا، تعلیم حکمت، عدالت‌خواهی، تکامل انسان، برادری، همکاری، دوستی با ملل دیگر، پرورش نیروی تفکر، پرورش روح اجتماعی و پرورش شخصیت اخلاقی» است (19). ابن‌سینا، بزرگ‌ترین فیلسوف مشایی، با تأثیرپذیری از فلوطین و پروکلس، کوشید فلسفه و دین را وحدت بخشد (15) و در باب تربیت، بر شناخت متعلم و مراقبت از اخلاق کودک برای اعتدال او تأکید داشت. وی ابن‌سینا با اشاره به امتیاز انسان به سبب قوه تمیز، اولین هدف تربیت اخلاقی را اصلاح نفس می‌داند (15). مهم‌ترین بعد تربیت اخلاقی، تزکیه نفس به منظور ایجاد فضایل الهی و زدودن رذایل شیطانی و نفسانی برای نزدیکی به خدا و کمال نهایی است (20). تربیت اخلاقی در اسلام فرایندی هدفمند است که انسان را از قوه به فعل و از خود به خدا می‌رساند و تمام فعالیت‌های تربیتی بر اساس هدف نهایی آن طراحی می‌شوند (19). این فرایند پویا، نیازمند زمان، کوشش و همت مستمر است و نقش مربی و جامعه در فراهم‌سازی فضای مساعد و ارائه الگوهای رفتاری برای انتقال ارزش‌های دینی به نسل‌های آینده حائز اهمیت است (21). تربیت اخلاقی در اسلام دو هدف عمده دارد: پرورش فضایل و زدودن رذایل، و پرورش فهم و تعقل اخلاقی، که در آن کرامت انسانی باید تجلی یابد و در اعمال و رفتار حفظ شود (22). هدف نهایی آن با دیگر مکاتب تفاوت دارد، زیرا بر مبانی وحیانی استوار است (23) و دایر بر پرورش شخصیت اخلاقی مبتنی بر سرشت عقل عملی ناب است، نه آثار بیرونی اعمال (24).

اصول تربیتی: اصول تربیتی به عنوان قواعد و معیارهای کلی (بایدها)، نقش مبدل میان نظریه و عمل را دارند و دارای ویژگی‌هایی چون کلیت، هنجاری بودن و عدم خلاقیت و اختراعی بودن هستند؛ این اصول از مبانی خود یا از عناصر مشترک روش‌ها قابل دسترسی‌اند و تفاوت ماهوی با مبنا، هدف و روش دارند (25، 26). اصول تربیتی به عنوان قواعد و معیارهای کلی (بایدها)، نقش مبدل میان نظریه و عمل را دارند و دارای ویژگی‌هایی چون کلیت، هنجاری بودن و خدمت خالقیت و اختراعی بودن هستند؛ این اصول از مبانی خود یا از عناصر مشترک روش‌ها قابل دسترسی‌اند و تفاوت ماهوی با مبنا، هدف و روش دارند (25، 26). اصول تربیت اخلاقی از منظر حضرت امام سجاد (ع) شامل چهار اصل اساسی است: نخست، اصل «خدامحوری» که به معنای محوریت خدا در همه ساحات تربیت و فطری بودن خداجویی در انسان است؛ به گونه‌ای که تمام فعالیت‌های تربیتی بر اساس رضای الهی تنظیم می‌شود و انسان را از گناه و بد اخلاقی دور می‌سازد (27). دوم، اصل «متوازن بودن» که به اعتدال میان خوف و رجا، عقل و عاطفه، فرد و جامعه، و حق و تکلیف اشاره دارد؛ چنان‌که امام سجاد (ع) در دعای ۲۱ صحیفه سجاده با عبارت «إِلَهِي

فَإِنْ أَدْخَلْتَنِ النَّارَ خوف از عقوبت و در دعای ۴۶ با عبارت «وَاجْعَلْنِي مِنْ أَهْلِ رَحْمَتِكَ» امید به رحمت الهی را به تعادل می‌رساند. سوم، اصل «تلازم حق و تکلیف» که بر اساس آن هر حق، تکلیفی متناسب با خود دارد؛ چنان که در رساله حقوق امام سجاد (ع)، نخستین حق «حق الله» و آخرین آن «حق اهل ذمه» است و رعایت هر حق، مستلزم انجام تکلیف متناظر با آن می‌باشد (3). چهارم، اصل «تدریج و استمرار فضایل» که بیانگر آن است که تربیت اخلاقی فرایندی تدریجی و مستمر است و با تکرار دعاها، مراقبه دائم و محاسبه روزانه اعمال محقق می‌شود؛ چنان که امام سجاد (ع) در دعای ۳۱ صحیفه سجاده به عبارت «إِلَهِي أَنْتَ الَّذِي لَا يَخْفَى عَلَيْكَ» بر استمرار مراقبه و حضور دائم خداوند تأکید می‌کند (28).

مبانی فلسفی الگوی تربیت اخلاقی: از منظر حضرت امام سجاد (ع)، مبانی فلسفی تربیت اخلاقی در چهار ساحت اصلی تبیین شده است. نخست، مبانی هستی‌شناسی که بر «توحید و خداجویی فطری» و «اسماء و صفات حق» استوار است؛ به این معنا که جهان بر فطرت توحیدی آفریده شده و هستی، مظهر اسماء و صفات الهی است (29). در این نگرش، سالک به مشاهده تجلی مداوم اسماء حسنی در همه پدیده‌ها رهنمون می‌شود و همه مخلوقات، آگاهانه یا ناآگاهانه، شیفته جمال حضرت حق‌اند (30). دوم، مبانی انسان‌شناسی که شامل سه رابطه اساسی «انسان با خدا» (با مؤلفه‌های تقوی، توکل و رضا)، «انسان با دیگران» (با مؤلفه‌های رعایت حقوق، وفای به عهد، تواضع، ایثار و خوش‌رفتاری) و «انسان با خویش» (با مؤلفه‌های اعتدال، صبر، سلامت جسمی و معنوی) می‌باشد؛ در مکتب امام سجاد (ع)، انسان به‌عنوان «خلیفه‌الله» آینه‌ای است که استعداد تجلی تام و تمام اسماء و صفات الهی را دارد و از این رو، فهم حقیقت انسان، جایگاه، ساختار وجودی و غایت او، زیربنای اصلی هر طرح سلوکی است (31). انسان از منظر قرآن موجودی مرکب از دو ساحت ملکی و ملکوتی است و بعد ملکوتی او، حقیقت برتر انسان محسوب شده و بر ساحت مادی او تقدم رتبی دارد (30). سوم، مبانی معرفت‌شناسی که بر «معرفت سلوکی و شهودی» و «عقلانیت توأم با معنویت» استوار است؛ بر اساس دیدگاه امام سجاد (ع)، پرورش شناخت و فهم اخلاقی، مقدم بر پرورش فضایل اخلاقی است، زیرا پرورش فضایل و پیرایش رذایل، مبتنی بر معرفت و شناخت اخلاقی است (22). رویکرد اصلی امام سجاد (ع) در تربیت اخلاقی، پرورش توانایی در تشخیص وظیفه اخلاقی و پرورش توانایی در عمل به آن است و از این راه، مرتبی را در رسیدن به «خودفرمانی عقلانی» یاری می‌رساند (24). چهارم، مبانی ارزش‌شناسی که «قرب الهی به‌عنوان غایت عمل اخلاقی»، «ارزش‌های درونی و غایی» و «معرفت سلوکی و شهودی» را دربرمی‌گیرد؛ در این دیدگاه، قرب الهی به‌عنوان هدف غایی تربیت اخلاقی مطرح است و ارزش‌های اخلاقی نه صرفاً الزامات بیرونی، بلکه فرایندی درونی، تدریجی و هویت‌ساز تلقی می‌شوند (23).

ماهیت تربیت اخلاقی

اخلاق علمی است که به مطالعه ارزش‌ها، اصول و قواعد هدایت‌کننده رفتار انسان و معیارهای خوب و بد بودن اعمال می‌پردازد (7). تربیت اخلاقی در اسلام فرایندی جامع و چندبعدی است که علاوه بر پرورش فضائل، به ممانعت‌زدایی از رذائل نیز می‌پردازد و با تکیه بر مبانی دینی، به تعادل و هماهنگی ابعاد وجود انسان و حفظ کرامت انسانی کمک می‌کند. این فرایند، سفری درونی به‌سوی خودآگاهی و خودشناسی است که فرد را به کمال انسانی نزدیک‌تر می‌سازد. مهم‌ترین اهداف تربیت اخلاقی در دو چیز خلاصه می‌شود: تهذیب نفس (پالایش درون از رذائل چون حسد، کینه، بخل، ریا و عجب و آراستن آن به فضائل چون سخاوت، احسان، فروتنی، صبر و شکر) و تحسین رفتار (انجام اعمال نیک و دوری از زشتی‌ها) که این دو لازم و ملزوم یکدیگرند (32). در تربیت اخلاقی، شناخت خداوند و صفات الهی از مباحث بسیار مهم است، زیرا انگیزه عمل اخلاقی باید صرفاً جلب رضای الهی باشد (33). اساس تربیت اخلاقی، شکوفایی روح و بروز استعدادهای نهفته است و ارزش‌ها رکن اساسی زندگی انسان‌اند؛ هرچه فرد به ارزش‌های معنوی پایبندتر باشد، انسانیت او کامل‌تر است (18). معرفت اخلاقی به‌تنهایی کافی نیست و برای تحول روحی و

عملی، تربیت اخلاقی ضروری است (34). علامه طباطبایی با استناد به هدف بعثت پیامبر اکرم (ص) که «لأتمم مکارم الاخلاق» است، تأکید می‌کند که قوانین اسلام بر مبنای اخلاق تنظیم شده است و اخلاق در همه‌جا، از خلوت تا جلوت، بهتر از هر نیروی انتظامی می‌تواند عمل کند (35، 36). صحیفه سجّادیه: صحیفه سجّادیه که به «زبور آل محمد» مشهور است، کتابی شامل ۵۴ دعا از امام سجّاد (ع) با بیش از ۶۰ شرح است که جایگاهی ویژه در میراث اسلامی دارد (37). این کتاب افزون بر راز و نیاز با خدا، دریایی از معارف عقیدتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و احکام شرعی است و به‌حدی اهمیت دارد که اهل سنت نیز دعاهای آن را در کتب خود آورده‌اند (38). اگرچه سند نسخه موجود به بهاء‌الشرف در قرن ششم می‌رسد، نام آن پیش از وی در کتب بزرگان شیعه ذکر شده است و این صحیفه به‌عنوان تشکیلاتی انسان‌ساز با ظاهری از دعا و باطنی برای تربیت گروه‌های ویژه در مقابله با ظلم معرفی شده است (39). صحیفه که «أخت القرآن» نامیده شده است، در عصر حضرت امام سجّاد (ع) به نیاز امت برای تبیین دین، مبانی حکومت و رفتار انسانی پاسخ داده است و دانشنامه‌ای از اصول اعتقادات، احکام، معارف توحیدی، اخلاقیات و مسائل اجتماعی و سیاسی است که برای سعادت انسان ضروری می‌باشد (38). همچنین، صحیفه نه فقط یک کتاب دعا، بلکه منشور مبارزه و بقای تشیع بود که با زبان دعا، باورهای اصیل اسلامی را بازگو می‌کرد، از ظلم حاکمان شکایت می‌برد و مردم را به صبر و استقامت دعوت می‌نمود؛ این اثر پلی میان امام و امت در دریای خفقان بود، یاد قیام حسینی را زنده نگه داشت و زمینه را برای حرکت‌های بعدی فراهم نمود و تا امروز، منبع الهام و سندی بر مظلومیت اهل بیت (ع) و مقاومت آنان در برابر ظلم است (40).

«یکی از منابع بی‌نظیر اسلامی که از معتبرترین مرجع‌های علمی و آموزش دینی، به‌ویژه در بین شیعیان است، سخنان گهربار امام سجّاد (ع) در صحیفه سجّادیه است که در قالب نیایش و دعا، عالی‌ترین مضامین اخلاقی و مدل‌های رفتاری را به تصویر کشیده است» (41). امروز صحیفه سجّادیه شامل پنجاه‌وچهار دعا می‌باشد، اما اصل این کتاب مجموعه‌ای شامل هفتادوپنج دعا و نیایش بوده که امام سجّاد (ع) آن را به خط مبارک خویش به رشته تحریر درآورده‌اند (42). «رساله حقوق» نیز یکی دیگر از آثار تابناک حضرت سیدالسادین (ع) است که در اصل بیان‌کننده مجموعه‌ای از حقوق و وظایف انسان در برابر خدا، خویش و خلق خدا، و اعمال عبادی است (2). امام (ع) در این رساله با توضیح بسیاری از مبانی حقوقی نظیر حقوق انسان، حقوق احکام و حق انسان بر اعضا و جوارح خویش و در بسیاری موارد دیگر، بنیان‌های اخلاقی این حقوق را یادآوری کرده‌اند. این رساله مجموعاً دارای پنجاه حق است که نخستین آن، حق‌الله و آخرین آن حق اهل ذمه است (3).

صحیفه سجّادیه و تربیت اخلاقی: صحیفه سجّادیه حاوی باارزش‌ترین دعاها و مناجات‌ها در پنجاه‌وچهار عنوان است که بنیاد آن بر دعا و نیایش استوار است. در دوران خفقان بنی‌امیه، امام سجّاد (ع) با هدف بازسازی عقیده، اخلاق و آداب معاشرت مردم، دعا را بهترین وسیله دانست؛ صحیفه حرکتی سریع برای رفع آفات روحی و عقیدتی جامعه و شامل رابطه انسان با خدا، انسان‌ها با یکدیگر و دستگاه حاکم است و می‌توان آن را مبنای حقوق بشر از دیدگاه امام سجّاد (ع) تلقی کرد (43). این اثر، نظام‌مندترین معارف برگرفته از میراث روایی امام (ع) است و اصول و مبانی اعتقادات، احکام، اخلاق، انسان‌شناسی، آسیب‌شناسی جامعه اسلامی و ویژگی‌های حکومت اسلامی را در قالب ادعیه دربردارد (44). صحیفه سجّادیه تشکیلاتی انسان‌ساز است که ظاهرش دعا و باطنش ساختن گروه‌های ویژه برای مقابله با ظلم و ستم است (39). امام سجّاد (ع) با نگارش این کتاب، مفاهیم عمیق اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اعتقادی را در لفافه دعا به شیعیان آموزش داد و به‌حق «زبور آل محمد» نام گرفته است (45). صحیفه به‌دلیل جامعیت و کمال در راهنمایی بندگان برای درخواست حاجت از خداوند، به «صحیفه کامله» شهرت یافته و در مقایسه با سایر ادعیه به این عنوان ملقب گردیده است (46).

رساله حقوق نیز مانند صحیفه سجّادیه به‌گونه وعظ و ارشاد در قالب دعا روایت شده و دارای پنجاه‌ویک وظیفه در ساحات حق‌الله، حق‌النفس و حق‌الناس است (47). این رساله حقوق و تکالیف متقابل انسان‌ها را در برابر خالق، خویش و هم‌نوعان تبیین کرده و شامل وظایف نسبت به پدر،

مادر، همسر، فرزند، همسایه، استاد، شاگرد، مؤذن، امام جماعت و حکومت است. حقوق مطرح شده در این رساله، حقوق اخلاقی است نه حقوق فقهی، و سرچشمه اصلی آن ایمان به خدا و دستورات اوست که حق او اصل و سایر حقوق از آن مشتق می شود (48). این رساله در منابع حدیثی به دو صورت مفصل (تحت العقول) و مختصر (خصال، امالی و من لایحضره الفقیه) ذکر شده و دین پژوهان با توجه به سلسله سند حدیث از طریق ابو حمزه ثمالی، اعتبار بسیاری برای آن قائل اند (49).

تربیت اخلاقی از دیدگاه حضرت امام سجاد (ع): تربیت اخلاقی به عنوان مجموعه ای از فعالیت های تربیتی برای زدودن رذایل و ایجاد فضایل در فرد و اجتماع، یکی از مهم ترین مباحث در منظومه الهی صحیفه سجادیه و رساله حقوق به شمار می رود. در منظومه فکری امام سجاد (ع)، تربیت اخلاقی فرایندی عمیق و مستمر برای رسیدن به کمال و قرب الهی است که اخلاق نیکو ریشه در معرفت الهی و ایمان دارد و فضایی چون توبه، تقوا، شکرگزاری، صبر و اخلاص در دعاها و صحیفه تبیین شده اند (50). رساله حقوق نیز با تشریح وظایف انسان در قبال خداوند، خود، دیگران و جامعه، چارچوبی جامع برای زندگی اخلاقی ارائه می دهد که اخلاق را از حالت انفرادی خارج کرده و به نظامی جامع حیات بخش تبدیل می کند (51). صحیفه سجادیه و رساله حقوق مکمل یکدیگرند؛ صحیفه بر خداشناسی و معرفت شناسی و رساله حقوق بر حقوق دیگران، انسان شناسی و ارزش شناسی تأکید دارد. الگوهای تربیت اخلاقی در صحیفه شامل خدامحوری و کرامت نفس است و در رساله حقوق شامل نظام مندی وظایف و الگوهای رفتاری در اجتماع می شود. بخش مهمی از تربیت اخلاقی امام سجاد (ع) در سیره عملی ایشان تجلی یافته است؛ چنان که در ماه رمضان با غلامان و کنیزان با عفو و گذشت رفتار می کردند و خطاهای آنان را ثبت ولی عقوبت نمی کردند و در شب آخر ماه، با خواندن خطاها و درخواست عفو برای خود از آنان، ادب و تواضع خویش را نشان می دادند (52). این رفتار برگرفته از سیره امیرالمؤمنین علی (ع) بود و نشان می دهد که تربیت اخلاقی تنها با گفتار محقق نمی شود، بلکه نیازمند عمل و سرمشق گذاری است و امام (ع) خود بهترین الگو برای اطرافیان و شیعیان بودند.

پیشینه تحقیقات

مطالعه جلالی قزائی و همکاران (53) با هدف «طراحی الگوی مطلوب تربیت اخلاقی مبتنی بر صحیفه سجادیه برای کارکنان ناجا» نشان دادند که الگوی پیشنهادی مبتنی بر سه بُعد مبانی، اصول و روش های تربیت اخلاقی است و می تواند به عنوان چارچوبی منسجم برای برنامه ریزی، آموزش و ارتقای تربیت اخلاقی کارکنان ناجا مورد استفاده قرار گیرد. شفیع سروستانی (54) با عنوان «مبانی فقهی وظایف نظام اسلامی در زمینه تربیت اخلاقی جامعه» نشان داد با توجه به دلایل و مستندات فقهی، اعم از قرآن و روایات، نظام اسلامی در زمینه تربیت اخلاقی جامعه یا به بیان دیگر، آراستن افراد به فضائل اخلاقی و پیراستن آن ها از رذائل اخلاقی و نهادینه کردن اخلاق فردی، خانوادگی و اجتماعی در جامعه اسلامی وظیفه دارد و باید از همه امکانات آموزشی، تربیتی، فرهنگی و تبلیغی خود برای تحقق این موضوع استفاده کند. نتایج تحقیق نیازی و همکاران (14) با عنوان «دلالت های تربیت اخلاقی مبتنی بر دیدگاه معلم اول (ارسطو) و معلم ثانی (فارابی)» نشان داد که توجه به تربیت اخلاقی معلمان، عنصر کلیدی در بهبود کیفیت نظام آموزشی است و می تواند به رفع چالش های موجود در جامعه کمک کند. با استفاده از نظریات ارسطو و فارابی، می توان الگوهای مؤثری برای تحقق تربیت اخلاقی در نظام آموزشی معاصر ارائه داد. همچنین نتایج تحقیق نجفی و همکاران (55) با عنوان «روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه مصباح یزدی» نشان می دهد که مهم ترین روش ها شامل توجه به نفس، انگیزه سازی، آموزش فضائل و رذایل اخلاقی، مبارزه با هوای نفس، تمرین و تکرار، الگوسازی، و ذکر و یاد خداوند است. روش الگوسازی اثر قابل توجهی دارد، زیرا مربی با اراده و انتخاب خود، زندگی خویش را مطابق با الگوی مورد علاقه مدیریت می کند. انتخاب دوست نیز از اهمیت بالایی برخوردار است، چرا که دوست بیشترین اثر را بر رفتار و اخلاق فرد دارد و نقش همدل و همراز را ایفا می کند.

سلیمانی کیاسری و حاجی ابراهیم (56) با هدف «مبانی هستی‌شناختی تربیت اخلاقی براساس دیدگاه ترکیب و تبدیل استاد علی صفائی حائری» به این نتایج دست یافتند که اساسی‌ترین مبانی هستی‌شناختی تربیت اخلاقی شامل موارد ذیل است: نظام‌مندی، مرحله‌مندی، هدفمندی، جمال و زیبایی، پایگاه خیر و شر در رابطه‌ها، اخلاقیات دلیل بر الهیات، و عینیت عمل و جزاء.

شریفی و همکاران (57) با هدف «سبک و سیره امام سجاد (ع) در تربیت اخلاقی» نشان دادند محبت و مهرورزی، تکریم شخصیت، رعایت مقتضای حال، تشویق و تنبیه، موعظه و الگودهی از روش‌های مهم عاطفی و گرایشی آن حضرت (ع) در تربیت اخلاقی است. تزکیه نفس، امر به معروف و نهی از منکر، گریه و عزاداری و تشکیل حوزه‌های علمی نیز از روش‌های مهم تربیتی در سبک تربیت اخلاقی امام سجاد (ع) است.

موسوی و همکاران (58) در تحقیقی تحت عنوان «تدوین بسته بهزیستی روان‌شناختی مبتنی بر رهیافت‌های رساله حقوق امام سجاد (ع)» نشان داده‌اند که مفاهیمی چون معرفت به خالق، تعهد، خودکنترلی، شکرگذاری، مردم‌داری، بخشش و آرامش معنوی از رهیافت‌های اصلی رساله حقوق هستند و بهزیستی روان‌شناختی در این رساله، عمل به تکالیف مؤمن نسبت به خدا، خود و دیگران است. آزادیان (59) در تحقیقی با عنوان «حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد (ع)» بر اهمیت نظام خانواده و حقوق متقابل پدر، مادر و فرزندان تأکید کرده است. سمیعانی (60) در پژوهشی با عنوان «بررسی تحلیلی مبانی تربیت عاطفی از منظر صحیفه سجّادیه» به تحلیل مبانی فلسفی تربیت عاطفی پرداخته و نقش والدین و معلمان را در این زمینه برجسته دانسته است. همتی (61) در تحقیقی تحت عنوان «تبیین دعا و مبانی نظری آن در نظام تربیتی اسلام با تکیه بر صحیفه سجّادیه»، دعا را از جنبه‌های هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی بررسی کرده و آن را تجلی عشق به ذات احدیت و تصویری از شوق مؤمن برای اتصال با خدا معرفی نموده است. خاری آرانی و سبجانی‌نژاد (62) در تحقیق خودشان تحت عنوان «بررسی تطبیقی مبانی فلسفی تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی و لویناس» نتیجه گرفته‌اند که در فلسفه لویناس، اخلاق معطوف به دیگری، مسئولیت و اراده است، در حالی که در فلسفه علامه طباطبایی تأکید بر اعتدال و فطرت است و توجه به فطرت الهی، نقطه عزیمت علامه برای شرح تربیت اخلاقی محسوب می‌شود. مرادی مهرآبادی (63) در پژوهشی با عنوان «مبانی تعلیم و تربیت در صحیفه سجّادیه و نهج‌البلاغه» نشان داده که بهترین مسیر برای تربیت انسان، پیروی از دستورات پیامبر (ص) و سنت ائمه (ع) است و هدف تعلیم و تربیت، رستگاری، سعادت و کمال و ظهور نیروی بالقوه آدمی به‌صورت بالفعل برای رسیدن به قرب الهی است.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر با هدف الگوی تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجّادیه و رساله حقوق و احادیث حضرت امام سجاد و شناسایی مبانی فلسفی آن، به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کیفی انجام شده است. در روش توصیفی-تحلیلی، شناخت عینی پدیدار خارجی، مهم‌ترین وظیفه پژوهشگر است؛ بدین معنا که پژوهشگر با اطلاعاتی که از پدیدار بیرونی به دست می‌آورد، تصویری از آن به دست آورده و در مرحله بعد، ایده کلی خود را از پدیدار بیان می‌کند. انتخاب روش کیفی نیز از آن روست که این رویکرد به پژوهشگر امکان می‌دهد تا با فهم عمیق و جامع از پدیده‌ها و تجربیات انسانی، به کشف الگوها و تم‌ها در داده‌ها پرداخته و تفسیرهای معناداری از آن‌ها ارائه دهد؛ ویژگی‌ای که برای بررسی متون دینی-تربیتی و استخراج نظام‌مند مفاهیم اخلاقی از کلام معصوم (ع) ضروری است.

جامعه پژوهش، متن کامل صحیفه سجّادیه مشتمل بر پنجاه و چهار دعا، رساله حقوق حضرت امام سجاد (ع) و سایر احادیث منقول از ایشان می‌باشد و نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند و با انتخاب فرازاها و احادیثی انجام گرفته است که محتوای تربیتی-اخلاقی داشته و به ابعاد فردی، عبادی، اجتماعی و ارتباطی انسان پرداخته‌اند. ابزار گردآوری داده‌ها، مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از منابع دست‌اول کلامی، فلسفی، تفسیری و اخلاقی مرتبط

با موضوع بوده و نیز از مقالات معتبر پژوهشی نمایه‌شده در پایگاه‌های علمی نظیر SID، Noormags، Magiran و پرتال جامع علوم انسانی بهره گرفته شده است.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی انجام شده است. در مرحله کدگذاری باز، مفاهیم کلیدی و اولیه از متن صحیفه و رساله حقوق استخراج گردید؛ در مرحله کدگذاری محوری، مفاهیم مرتبط در دسته‌های وسیع‌تر دسته‌بندی شدند و در مرحله کدگذاری گزینشی، هسته مرکزی الگوهای تربیت اخلاقی در دو بعد فردی - عبادی (شامل خدمات محوری و کرامت نفس) و اجتماعی - ارتباطی (شامل نظام‌مندی وظایف و الگوهای رفتاری عملی) تدوین گردید. برای اعتباریابی یافته‌ها، از معیارهای چهارگانه کیفی (کوبا و لینکلن) استفاده شده است: نخست، اعتبارپذیری از طریق ارجاع به صاحب‌نظران و نخبگان علوم قرآن و حدیث و تربیت اسلامی برای تأیید تطابق کدهای استخراج‌شده با مراد کلام امام سجاد (ع)؛ دوم، اتکا به منابع دست‌اول و اصیل (صحیفه سجادیه و رساله حقوق) برای تضمین اصالت داده‌ها؛ سوم، غنای توصیفی و فهم عمیق از طریق تحلیل بافتاری متن‌ها در نرم‌افزار MAXQDA به جای شمارش سطحی کلمات؛ چهارم، قابلیت انتقال و بازسازی فرایند پژوهش توسط سایر محققان. میزان اعتبار یافته‌ها به دلیل اصالت منابع، کدگذاری نظام‌مند، درگیری طولانی مدت پژوهشگر با متن و اعتباریابی توسط نخبگان، در سطح «معتبر و قابل اعتماد» ارزیابی شده است.

یافته‌ها

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که الگوی تربیت اخلاقی امام سجاد (ع) در چهار محور اصلی قابل ترسیم است:

۱. خدمات محوری: بر اساس یافته‌های این الگو، خدمات محوری و خداپرستی گرایشی فطری در انسان است که رفتارهای او را اصلاح می‌کند و او را از گناه و بد اخلاقی دور می‌سازد (27). امام سجاد (ع) این الگو را ذیل دو مؤلفه «دعا و نیایش» و «توبه و خودسازی» تعریف کرده است. دعا در صحیفه سجادیه به عنوان بستر خودآگاهی انسان نسبت به مبدأ هستی و توبه در برابر خداوند به عنوان عامل روحیه مسئولیت‌پذیری و مانع سقوط اخلاقی مطرح شده است. در دعای هفتم، امام (ع) با عبارت «أَنْتَ الْمَدْعُوُّ لِلْمُهَمَّاتِ» بر خدمات محوری در سختی‌ها تأکید کرده و در رساله حقوق نیز نخستین حق را «حق الله» معرفی نموده که توحید، بنیان تمام نظام حقوقی است.

۲. کرامت نفس و عزت‌مندی روح: خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ» (سوره منافقون، آیه ۸) پس کرامت و عزت انسان در گرو ایمان او به خداست. این الگو شامل پنج مؤلفه «حب ذات»، «دوری از غفلت و گناه»، «خوف و رجا»، «تهذیب و خودسازی» و «ذکر و مراقبه» است. حب ذات در صحیفه سجادیه و رساله حقوق به عنوان گرایشی طبیعی معرفی شده است که در مسیر صحیح، به خودشناسی و خداشناسی می‌انجامد (64، 65). غفلت در چهار مصداق «غفلت از خدا، خود، عالم آخرت و نعمات الهی» بر شمرده شده است (30). خوف و رجا به عنوان دو رکن سلوک اخلاقی، با تعادل میان ترس از عقوبت و امید به رحمت الهی، مسیر صحیح بندگی را مشخص می‌سازند (29). تهذیب نفس با تأکید بر همنشینی با صالحان (28) و ذکر و مراقبه به عنوان یادآوری حضور خداوند در همه لحظات زندگی، از دیگر مؤلفه‌های این الگو هستند.

۳. نظام‌مندی وظایف و تکالیف: بر اساس رساله حقوق، اخلاق در قالب یک «شبکه معنادار از روابط و حقوق» تعریف می‌شود که شامل دو دسته است: الف: «حقوق خویشان» (حق زبان، گوش، چشم، دست، پا و شکم) و ب: «حقوق اجتماعی» (حق استاد، شاگرد، همسر، فرزند، پدر، مادر، همنشین، همسایه و حتی دشمن). در حقوق خویشان، امام بر پرهیز از فحشا، عادت دادن زبان به خیر، رعایت ادب و پرهیز از زیاده‌گویی تأکید دارد. در حقوق اجتماعی، امام بر رعایت حقوق متقابل رهبر و مردم، پاسداشت حقوق خویشاوندان و انصاف در معاملات تأکید کرده و در دعای

۳۸ صحیفه، از هفت کوتاهی اخلاقی (یاری نکردن مظلوم، شکر نکردن نعمت، نپذیرفتن عذر، مقدم نداشتن نیازمند، ادا نکردن حق مؤمن، فاش کردن عیب مؤمن و ترک نکردن گناه) عذرخواهی می‌کند.

۴. فعالیت‌های رفتاری و عملی در اجتماع: این رفتارها شامل سه مؤلفه «عفو و مدارا»، «مواسات و دستگیری از نیازمندان» و «حسن خلق و مدارا با مردم» است. در دعای ۱۶ صحیفه، امام با تضرع به درگاه الهی، از خداوند طلب بخشش می‌کند و در سیره عملی، با عفو و گذشت با غلامان و کنیزان رفتار می‌نماید. در رساله حقوق، امام بر رعایت حقوق همسایگان و اهل ذمه تأکید کرده و آنان را مشمول عدالت و حمایت دولت اسلامی می‌داند (۶۶). همچنین در فراز ۳۱ رساله حقوق، حفظ مال و آبروی همسایه در غیاب او و پرهیز از تجسس را سفارش می‌کند و در فراز ۵۰، بر رعایت انصاف با اهل ذمه و وفای به عهد با آنان تصریح می‌نماید.

اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی: اهداف در سه لایه «قرب الهی»، «کرامت نفس» و «جامعه حق جو و همدل» (هدف واسطه‌ای اجتماعی) تعریف شده‌اند. اصول تربیتی شامل «خدامحوری»، «متوازن بودن»، «تلازم حق و تکلیف» و «تدریج و استمرار فضایل» است (۲۸). روش‌های تربیتی نیز شامل «دعا و نیایش»، «مراقبه و محاسبه»، «تکریم شخصیت» و «الگودهی عملی» می‌باشند.

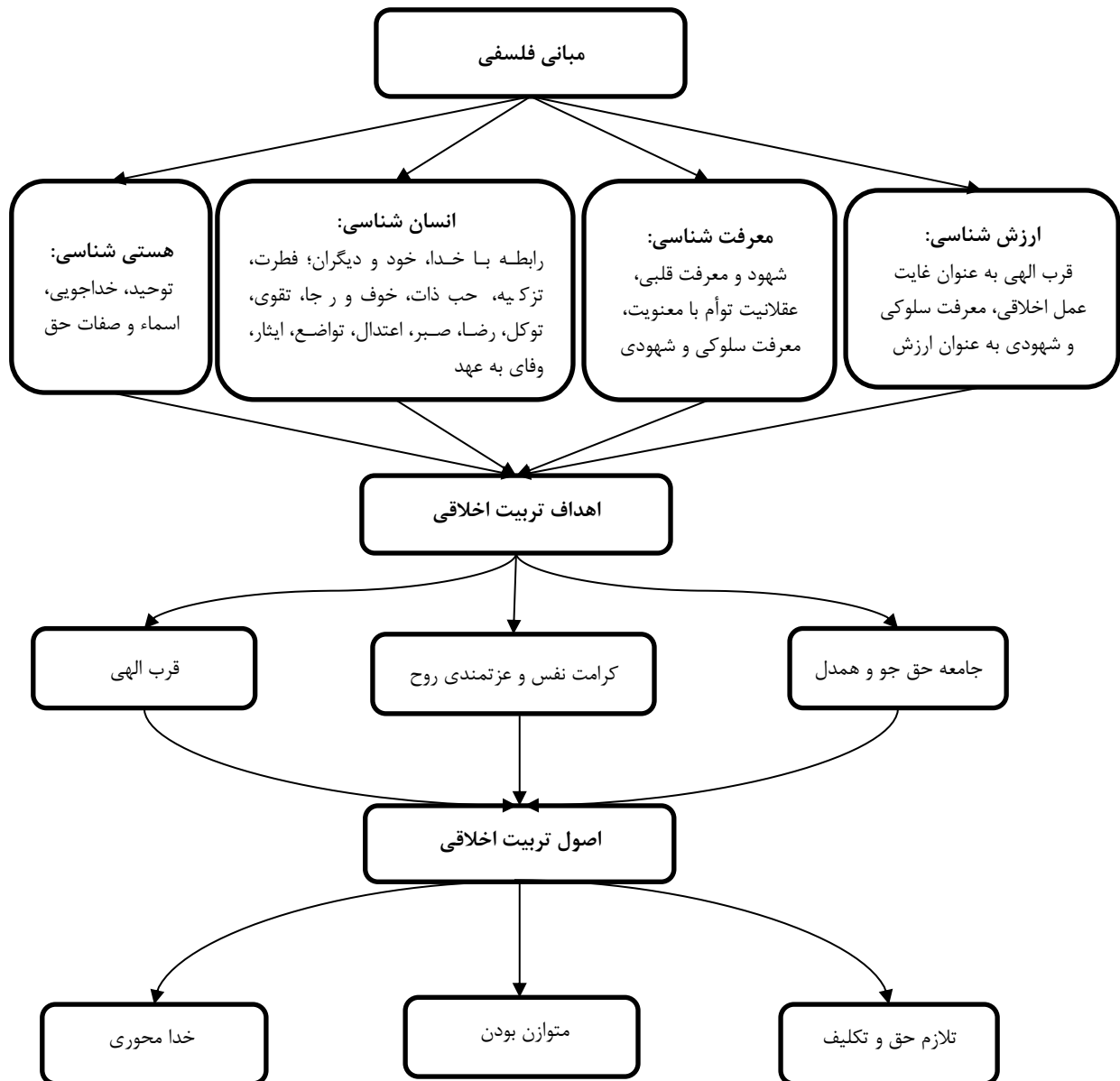
مبانی فلسفی الگوی تربیت اخلاقی از منظر حضرت امام سجاد (ع)

مبانی هستی‌شناسی بر «توحید و خداجویی» و «اسماء و صفات حق» استوار است و مبانی انسان‌شناسی شامل سه رابطه «انسان با خدا» (با مؤلفه‌های تقوی، توکل و رضا)، «انسان با دیگران» (با مؤلفه‌های رعایت حقوق و وفای به عهد، تواضع و فروتنی، ایثار و از خودگذشتگی و خوش‌رفتاری) و «انسان با خویش» (با مؤلفه‌های اعتدال، صبر، تعصب و سلامت جسمی و معنوی) می‌باشد. همچنین رابطه انسان با عالم بر اساس حفظ محیط زیست و عبرت‌آموزی از طبیعت تبیین شده است (نهج‌البلاغه، نامه ۲۵ و ۶۹).

جدول (۱) شاخص‌ها و مؤلفه‌های تربیت اخلاقی

سطح	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
مبانی فلسفی	هستی‌شناسی	توحید،
تربیت اخلاقی	جهان‌شناسی	خداجویی فطری، اسماء و صفات حق، نگاه حکیمانه به طبیعت به مثابه جلوه گاه رشد
	انسان‌شناسی	گرایش انسان به سوی خدا و رابطه انسان با خدا (عبادت و تقوی، توکل، رضا)، اجتماعی بودن انسان و رابطه او با دیگران (رعایت حقوق، وفای به عهد، تواضع، ایثار، خوش‌رفتاری)، فرد گرایی انسان و رابطه با خویش (فطرت الهی، تزکیه نفس، حب ذات، خوف و رجا، صبر، اعتدال، تعصب مثبت، سلامت جسم و روح)
	معرفت‌شناسی	شهود و معرفت قلبی، عقلانیت توأم با معنویت، معرفت سلوکی و شهودی
	ارزش‌شناسی	قرب الهی به عنوان غایت عمل اخلاقی، معرفت سلوکی و شهودی به عنوان ارزش
اهداف تربیت اخلاقی	غایی	کسب سعادت و کمال در پرتو قرب الهی به عنوان غایت عمل اخلاقی،
	واسطه‌ای فردی	کرامت نفس، عزت‌مندی روح، تهذیب درون، تحقق مقام خلیفه‌اللهی

ایجاد جامعه حق جو، همدلی مبتنی بر عدالت، احسان همکاری	واسطه‌ای اجتماعی	
محوریت خدا در همه ساحات تربیت، فطری بودن خداجویی	خدایم‌محوری	اصول تربیت اخلاقی
اعتدال میان خوف و رجا، عقل و عاطفه، فرد و جامعه، حق و تکلیف	متوازن بودن	
هر حقی، تکلیفی متناسب با خود دارد، تربیت فراپندگی تدریجی و مستمر است (تکرار دعاها، مراقبه دائم)، ایجاد خودآگاهی، ارتباط با مبدأ هستی، طلب توفیق (قرئت دعاها، مختلف و متنوع صحیفه)،	تلازم حق و تکلیف	
یادآوری حضور خدا، محاسبه روزانه اعمال، دوری از غفلت (دعاها، ۱۲، ۱۷، ۳۱)	مراقبه و محاسبه	روش‌ها
دعا و نیایش اربتباط با مبدأ هستی، طلب توفیق (قرئت دعاها، مختلف و متنوع صحیفه)،		
احترام به کرامت ذاتی انسان، پرهیز از تحقیر، تقویت حب ذات سالم تأکید بر سرمشق‌های نیکو	تکریم شخصیت	
دعا و نیایش (دعا، ۱، ۷)، توبه و خودسازی (دعا، ۱۲، ۳۱)، اقرار به گناه و طلب عفو	خدایم‌محوری	فعالیت‌های رفتاری
حب ذات سالم (مقدمه خودشناسی)، دوری از غفلت از خدا، خود و آخرت، خوف و رجای متعادل، تهذیب با همنشینی با صالحان، ذکر و مراقبه دائم	کرامت نفس	
حقوق خویش (زبان، گوش، چشم، دست، پا، شکم)، حقوق اجتماعی (پدر، مادر، همسر، فرزند، استاد، شاگرد، همسایه، حکومت، اهل ذمه)	نظام‌مندی وظایف	
عفو و مدارا (دعا، ۱۶، سیره عملی)، موااسات و دستگیری نیازمندان، حسن خلق و عدالت اجتماعی، وفای به عهد با اهل ذمه	رفتار عملی در اجتماع	

شکل ۱- الگوی تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجاده و رساله حقوق و احادیث امام سجاد (ع) و مبانی فلسفی آن

نتیجه گیری

پژوهش حاضر با عنوان «الگوی تربیت اخلاقی بر اساس صحیفه سجاده و مبانی فلسفی آن» با هدف استخراج، توصیف و تحلیل الگوهای تربیت اخلاقی و مبانی فلسفی آن از سیره و کلام امام سجاد (ع) انجام شده است. این تحقیق از نوع کیفی بوده و با روش تحلیل محتوای متون دینی، به ویژه صحیفه سجاده و رساله حقوق، با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از فرآیند سه مرحله‌ای کدگذاری باز، محوری و گزینشی صورت پذیرفته است. گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای از منابع دست‌اول و معتبر شیعه انجام شده و اعتبارسنجی یافته‌ها با استفاده از روش دلفی و گردآوری نظرات متخصصان و صاحب‌نظران حوزه علوم قرآن و حدیث و تربیت اسلامی صورت گرفته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که الگوی تربیت اخلاقی امام سجاد (ع) بر چهار مؤلفه اصلی استوار است: خدا محوری (با تأکید بر دعا و نیایش و توبه و خودسازی)، کرامت نفس و عزتمندی روح (شامل حب ذات، دوری از غفلت، خوف و رجا، تهذیب و ذکر و مراقبه)، نظام‌مندی وظایف و تکالیف (دربرگیرنده حقوق خویشان و حقوق

اجتماعی) و الگوهای رفتاری و عملی در اجتماع (عفو و مدارا، مواسات، حسن خلق و عدالت اجتماعی). همچنین مبانی فلسفی این الگو در چهار ساحت تبیین شده است: نخست، هستی‌شناسی که بر توحید، خداجویی فطری، اسماء و صفات حق، و نگاه حکیمانه به طبیعت به مثابه جلوه گاه رشد استوار است. دوم، انسان‌شناسی که شامل سه رابطه اساسی است: رابطه انسان با خدا (شامل عبادت و تقوی، توکل و رضا)، رابطه انسان با دیگران (شامل رعایت حقوق، وفای به عهد، تواضع، ایثار و خوش رفتاری) و رابطه انسان با خویش (شامل فطرت الهی، تزکیه نفس، حب ذات، خوف و رجا، صبر، اعتدال، تعصب مثبت و سلامت جسم و روح). سوم، معرفت‌شناسی که بر شهود و معرفت قلبی، عقلانیت توأم با معنویت، و معرفت سلوکی و شهودی استوار است. چهارم، ارزش‌شناسی که شامل قرب الهی به عنوان غایت عمل اخلاقی و معرفت سلوکی و شهودی به عنوان ارزش می‌باشد.

بر اساس یافته‌های شناسایی شده اهداف تربیت اخلاقی در سه سطح تعریف شده‌اند: هدف غایی شامل کسب سعادت و کمال در پرتو قرب الهی به عنوان غایت عمل اخلاقی است. هدف واسطه‌ای فردی شامل کرامت نفس، عزت‌مندی روح، تهذیب درون و تحقق مقام خلیفه‌اللهی می‌باشد. هدف واسطه‌ای اجتماعی شامل ایجاد جامعه حق جو، همدلی مبتنی بر عدالت، احسان و همکاری است. اصول تربیت اخلاقی نیز شامل چهار اصل اساسی است: خدامحوری (محوریت خدا در همه ساحات تربیت و فطری بودن خداجویی)، متوازن بودن (اعتدال میان خوف و رجا، عقل و عاطفه، فرد و جامعه، حق و تکلیف)، تلازم حق و تکلیف (هر حقی، تکلیفی متناسب با خود دارد) و تدریج و استمرار فضایل (تربیت فرایندی تدریجی و مستمر است که با تکرار دعاها و مراقبه دائم محقق می‌شود).

روش‌های تربیتی استخراج شده شامل سه روش اصلی است: دعا و نیایش (ایجاد خودآگاهی، ارتباط با مبدأ هستی، طلب توفیق از طریق قرائت دعاها و مختلف صحیفه)، مراقبه و محاسبه (یادآوری حضور خدا، محاسبه روزانه اعمال، دوری از غفلت با تأکید بر دعاها ۱۲، ۱۷ و ۳۱) و تکریم شخصیت (احترام به کرامت ذاتی انسان، پرهیز از تحقیر، تقویت حب ذات سالم و تأکید بر سرمشق‌های نیکو). فعالیت‌های رفتاری در چهار حوزه سازمان‌دهی شده‌اند: خدامحوری (دعا و نیایش در دعاها ۱ و ۷، توبه و خودسازی در دعاها ۱۲ و ۳۱، اقرار به گناه و طلب عفو)، کرامت نفس (حب ذات سالم به عنوان مقدمه خودشناسی، دوری از غفلت از خدا و خود و آخرت، خوف و رجای متعادل، تهذیب با همنشینی با صالحان، ذکر و مراقبه دائم)، نظام‌مندی وظایف (حقوق خویش‌نشان شامل زبان، گوش، چشم، دست، پا و شکم؛ و حقوق اجتماعی شامل پدر، مادر، همسر، فرزند، استاد، شاگرد، همسایه، حکومت و اهل ذمه) و رفتار عملی در اجتماع (عفو و مدارا با تأکید بر دعای ۱۶ و سیره عملی، مواسات و دستگیری نیازمندان، حسن خلق و عدالت اجتماعی، وفای به عهد با اهل ذمه).

این چهار ساحت مبانی فلسفی به صورت نظام‌مند بر یکدیگر اثر می‌گذارند و هدف نهایی آن، تحقق انسان الهی و متخلق به فضایل اخلاقی است که در سایه عقلانیت (شناخت)، معنویت (تصفیه) و رفتار (کردار موافق حق) به قرب الهی نائل می‌شود. نتایج پژوهش حاضر در مقایسه با پیشینه‌های داخلی و خارجی، ضمن تأیید و تکمیل یافته‌های پیشین، دارای نوآوری‌های قابل توجهی است. در مقایسه با پژوهش موسوی و همکاران (۱۴۰۱) که بر بهزیستی روان‌شناختی و مؤلفه‌هایی چون معرفت به خالق، تعهد و خودکنترلی متمرکز بوده، تحقیق حاضر با استخراج چهار الگوی جامع و ساختاری منسجم، نشان داده است که این مؤلفه‌ها نه صرفاً راهبردهای روان‌شناختی، بلکه ریشه در مبانی توحیدی و انسان‌شناختی دارند و در قالب نظامی حقوقی-اخلاقی با غایت قرب الهی تنظیم شده‌اند. در مقایسه با پژوهش آزادیان (۱۴۰۰) که بر حقوق خانواده تأکید داشته، تحقیق حاضر نشان داده است که نظام حقوقی امام سجاد (ع) محدود به خانواده نیست، بلکه تمامی سطوح جامعه را دربرمی‌گیرد و مبتنی بر اصل «تلازم حق و تکلیف» است که هر حقی، تکلیفی را بر عهده فرد دیگر می‌گذارد. در مقایسه با پژوهش سمیعانی (۱۴۰۰) که بر تربیت عاطفی متمرکز بوده، نتایج

تحقیق حاضر نشان می‌دهد که تربیت اخلاقی در اندیشه امام سجاد (ع) صرفاً به ساحت عاطفی محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد شناختی، رفتاری و وجودی را نیز دربرمی‌گیرد و خود متربی دارای ظرفیت‌های درونی (فطرت الهی، اختیار، حب ذات) برای رشد اخلاقی است. با توجه به یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود که الگوی تربیت اخلاقی استخراج‌شده در نظام‌های آموزشی و تربیتی کشور، از جمله کتب درسی دوره ابتدایی و متوسطه (به‌ویژه دروس دینی و اخلاق)، برنامه‌های درسی دانشگاه‌ها (به‌ویژه دروس معارف اسلامی و علوم تربیتی) و دوره‌های تربیت مربی و معلم، گنجانده شود. همچنین تدوین بسته‌های آموزشی و کارگاه‌های عملی مبتنی بر دعا‌های صحیفه سجاده و رساله حقوق و سایر احادیث ایشان برای ارتقای سلامت اخلاقی در خانواده‌ها، مراکز مشاوره و سازمان‌های فرهنگی و دینی توصیه می‌گردد. بهره‌گیری از مؤلفه‌های الگوی کرامت نفس و نظام‌مندی حقوق در تدوین منشورهای اخلاقی سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی و طراحی برنامه‌های توانمندسازی اخلاقی برای کارکنان و مدیران بر اساس این الگو، از دیگر کاربردهای عملی این تحقیق است. همچنین طراحی محتوای رسانه‌ای (پادکست، فیلم‌های آموزشی و اپلیکیشن‌های موبایل) بر اساس مفاهیم صحیفه سجاده و رساله حقوق و سایر احادیث ایشان برای ترویج سبک زندگی اخلاقی در میان نسل جوان و نیز استفاده از این الگو در برنامه‌های توانمندسازی خانواده‌ها و زوجین در مراکز مشاوره پیشنهاد می‌شود.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Kay WF. Philosophy of Ethics. Sadeghi H, editor. Tehran: Taha Book; 2014.
2. Mohammadi Rouzbehani A. Re-Reading Imam Sajjad's Treatise on Rights from the Perspective of Social Education [Master's thesis]: University of Quranic Sciences and Education; 2016.
3. Sepehri M. Translation and Commentary on Imam Sajjad's Treatise on Rights. Qom: Dar al-Ilm Publications; 1996.
4. Sadr SM. Ahl al-Bayt: As Moral Human Beings. Beirut: Dar al-Islamiyya; 2019.
5. Sanei Darrehbidi M. Philosophy of Ethics and Foundations of Behavior. 3rd ed. Tehran: Soroush Publications; 2018.
6. Motahhari M. Philosophy of Ethics. Tehran: Sadra Publications; 1997.
7. Hedayati M. Ethics as a Science: Definition, Subject, and Purpose. Ethical Research. 2014;4(4):123-42.
8. Salami F. Analytical Study of the Educational Conduct of Lady Zaynab for Developing a Model of Moral Education for Girls. Quran and Medicine. 2021;6(3):133-44.
9. Rachels J. The Elements of Moral Philosophy. 3rd ed. Akhgari A, editor. Tehran: Hekmat; 2019.
10. Ibn M. Tahdhib al-Akhlaq wa Tathir al-A'raq. Ghadami H, editor. Tehran: Ayat-e Eshraq; 2018.
11. Ahmadi H. Philosophy of Ethics. Tehran: SAMT; 2018.
12. Kant I. Kant: Lectures on the Philosophy of Ethics. Sanei Darrehbidi M, editor. Tehran: Naghsh o Negar; 2017.
13. Naghibzadeh MA. A Look at the Philosophy of Education. Tehran: Tahouri Publications; 2018.

14. Niazi F, Rezazadeh Bahadoran H, Sarmadi M. Implications of Moral Education Based on the Views of the First Teacher (Aristotle) and the Second Teacher (Farabi). *Sharia, Philosophy and Ethics*. 2026;4(1):1-18.
15. Najmi Zanjani M. *Ibn Sina's Ethical Commentary*. Tehran: Majlis Publications; 1940.
16. Al-Ghazali M. *Ihya Ulum al-Din*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company; 2018.
17. Motahhari M. *Collected Works*. Tehran: Sadra; 1995.
18. Safaei Haeri A. *The Ethical System of Islam: A Review of the Supplication of Makarim al-Akhlaq*. Qom: Laylat al-Qadr Publications; 2004.
19. Davoudi M. *Moral Education*. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2010.
20. Naraqi MA. *Mi'raj al-Sa'adah*. Qom: Qaem Al Muhammad Publications; 2004.
21. Terrence J. *Moral Development and Education*. London: Routledge; 1996.
22. Bagheri K. *Islamic Identity and Moral Education*. Tehran: School Organization; 1998.
23. Mousavinasab SMR, Zeinali A. The Place of Divine Proximity in Moral Education. *Islam and Educational Research*. 2013(10):50-70.
24. Beheshti S. *Analysis and Critique of Kant's Educational Philosophy with Emphasis on His Educational Theory*. Tehran: Soroush Andisheh, IRIB Publishing; 2004.
25. Shokouhi GH. *Education and Its Stages*. Mashhad: Astan Quds Razavi; 1999.
26. Zahedi MS. The Concept of Being in Aristotle and Farabi. *Rahnamoun*. 2005(11-12):119-32.
27. Soleimani M. An Introduction to the Educational System and Anthropology from the Perspective of Al-Sahifa al-Sajjadiyya. *Rah-e Tarbiat*. 2011;8(150).
28. Al-Kulayni MiY. *Usul al-Kafi*. Ostad Vali H, editor. Qom: Dar al-Thaqalayn; 2014.
29. Mesbah Yazdi MT. *Ethics in the Quran*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2013.
30. Rezaei Esfahani MA. *Thematic Interpretation of the Holy Quran*. Qom: Maaref Publications; 2024.
31. Motahhari M. *Moral Education*. Tehran: Sadra; 2017.
32. Motahhari M. *Collected Works*. Tehran: Sadra Publications; 2009.
33. Boustani M. *Explaining Allameh Tabatabaei's Axiological Perspective and Its Implications for Moral Education: Goals and Content [Master's thesis]*: Tarbiat Modares University; 2001.
34. Ghaddran Gharamaleki MH. The Function of Religion in the Individual and Society. *Qabasat*. 2003(28):168.
35. Tabatabaei SMH. *Teachings of Islam*. Qom: Bustan-e Ketab; 2008.
36. Tabatabaei SMH. *Islamic Studies*. Qom: Bustan-e Ketab; 2009.
37. Tehrani AB. *Al-Dhari'a*. Najaf: Al-Ghari Press; 1976.
38. Ranjbar M. *Examining the Role of Imam Sajjad in Shiite Leadership After the Event of Karbala*. Qom: Daftar-e Nashr; 2002.
39. Emami MJ. *An Introduction to Al-Sahifa al-Sajjadiyya*. Tehran: Center for Quran and Ahl al-Bayt Activities and Research, Islamic Azad University; 1996.
40. Hosseini Jalali MR. *Al-Sahifa al-Sajjadiyya: A Legacy of Resistance*. Qom: Osveh Publications; 2003.
41. Tabatabaeinia SR. Analysis of the Concept of Ethics in the Family from Imam Sajjad's Perspective with Emphasis on Al-Sahifa al-Sajjadiyya. *Scientific, Cultural and Educational Quarterly of Women and Family*. 2023;18:11-44.
42. Ebrahimifar AA. Foundations, Principles, Methods, and Educational Objectives in Al-Sahifa al-Sajjadiyya. *Ma'rifat*. 2002(57):30-8.
43. Izadi M, Mahdavianesh H. Exploring the Family and Its Educational Functions in the Teachings of Imam Sajjad with Emphasis on Methods of Reducing Deviance and Enhancing Virtues. *Quran and Hadith Studies*. 2012(11):45-68.
44. Izadi M. Lifestyle in the Teachings of Imam Sajjad Based on Practical Methods for Reducing Deviance and Enhancing Virtue. *Religion and Communication*. 2018(54):1-31.
45. Hosseini Jalali MR. *The Struggle of Imam Sajjad*. Danesh M, editor. Mashhad: Islamic Research Foundation; 2009.
46. Shahidi SJ. *The Life of Ali ibn al-Husayn*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office; 1995.
47. Moridi B, Mohseni Mari G. A Comparative Study of Citizenship Rights in the Discourse of Imam Sajjad's Treatise on Rights and the Discourse of Liberalism. *Islamic Studies and Quranic Studies in the Contemporary World*. 2024;2(7):251-73.
48. Rajaei Litkouhi MH. A Report on Ethics and Economic Concepts in Imam Sajjad's Treatise on Rights. *Management in Islamic University*. 2024;13(2):5-24.
49. Nasimi SA, Zarei M. Children's Right to Health and Its Realization in Imam Sajjad's Legal System: A Study of the Treatise on Rights and Al-Sahifa al-Sajjadiyya. *Theory of Islamic Studies in Health*. 2023(26):41-52.
50. Haghnas HR. *Social Ethics in Al-Sahifa al-Sajjadiyya*. Qom: Daftar-e Aql; 2009.
51. Haji Dehabadi MA. *An Introduction to the Islamic Educational System*. Qom: Al-Mustafa International Center for Translation and Publication; 2018.

52. Ansarian H. Interpretation and Commentary on Al-Sahifa al-Sajjadiyya: The Land of Lovers. Qom: Dar al-Irfan; 2010.
53. Jalali Ghaza'ani Z, Yazdanpanah S, Abtahi M. Designing an Optimal Model of Moral Education Based on Al-Sahifa al-Sajjadiyya for Police Personnel. Sharia, Philosophy and Ethics. 2027:1-28.
54. Shafiei Sarvestani E. Jurisprudential Foundations of the Duties of the Islamic System in the Moral Education of Society. Jurisprudential and Principles Studies. 2026. doi: 10.22034/jrj.2026.72977.3065.
55. Najafi M, Hekmat MA. Methods of Moral Education from the Perspective of Allameh Mesbah Yazdi. Ma'rifat Quarterly. 2026. doi: 10.22034/marifat.2025.5002555.
56. Soleimani Kiasari M, Haji Ebrahim R. Ontological Foundations of Moral Education Based on the Theory of Combination and Transformation of Ali Safaei Haeri. Ethics Research Quarterly. 2026.
57. Sharifi E, Farsi Madan A, Bolhasani R. The Style and Conduct of Imam Sajjad in Moral Education. Imamiyyah Research Journal. 2023;9(18):31-56.
58. Mousavi SJ, Yousefi Z, Torkan H. Developing a Psychological Well-Being Package Based on the Approaches of Imam Sajjad's Treatise on Rights. Quran and Medicine. 2022(21):24-36.
59. Azadian M. Family Rights in Imam Sajjad's Treatise on Rights. Rah-e Tusheh. 2021(130):239-47.
60. Samieiani V. Analytical Study of the Foundations of Emotional Education from the Perspective of Al-Sahifa al-Sajjadiyya and Presentation of an Optimal Model [Master's thesis]: Alzahra University; 2021.
61. Hemmati A. Explaining Prayer and Its Theoretical Foundations in the Islamic Educational System with Emphasis on Al-Sahifa al-Sajjadiyya [Master's thesis]: University of Quranic Sciences and Education; 2021.
62. Khari Arani M, Rahnama A, Sobhaninejad A. A Comparative Study of the Philosophical Foundations of Moral Education from the Perspectives of Allameh Tabatabaei and Levinas. Research in Islamic Education Issues. 2020;28(48):63-86.
63. Moradi Mehrabadi F. Foundations of Education in Al-Sahifa al-Sajjadiyya and Nahj al-Balagha. Strategic Studies in Humanities and Islamic Sciences. 2019(19):273-98.
64. Motahhari M. Ethics and Theology. Tehran: Sadra; 2016.
65. Motahhari M. Human and Faith. Tehran: Sadra Publications; 2023.
66. Yasrebi M. A Study of Imam Sajjad's Treatise on Rights. Qom: Allameh Behbahani Publications; 2018.